

<https://doi.org/10.15407/fd2022.01.068>
УДК 172:342

Всеволод ХОМА, магістрант філософського факультету,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13
mailhap25@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2620-6827>

НА ШЛЯХУ ДО ЕКСПАНСИВНОГО ПОЛІТИЧНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ: ПІДХІД СПРОМОЖНОСТЕЙ МАРТИ НУСБАУМ ЯК РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЙ РАННЬОГО ДЖОНА РОЛЗА

Ідеї пізнього (після 1993), а особливо раннього (до початку 70-х років ХХ століття) періодів творчості Ролза рідко стають предметом серйозної уваги. На думку автора, ця ситуація усталює стереотипні й однобічні тлумачення. Натомість предметна увага до Ролзових ідей раннього (проект натуралістичної етики на протестантських засадах, об'єктивна мораль, яка конститується через факт сприйняття інших як людей, сильне визначення людської природи) і пізнього («політична концепція», «фонова культура», «публічний розум») етапів дає підстави істотно збагатити поле інтерпретацій в сучасній політичній філософії.

Мета цієї статті потрібна: довести, (1) що критика Мартою Нусбаум пізніх ідей Ролза, запропонована в межах підходу спроможностей, не є вичерпною; (2) що ця критика постане більш плідною, якщо спиратиметься на деякі ранні ідеї самого Ролза, які той згодом використовував перестав; (3) що таке поєднання критичних аргументів створює нову версію політичного лібералізму, послідовнішу за версії як пізнього Ролза, так і Нусбаум.

Цю версію автор пропонує називати «експансивним (тобто таким, що здатний до розширення) політичним лібералізмом» (далі ЕПЛ). Важливими компонентами ЕПЛ є ідея Генрі Річардсона про взаємодоповнюваність «благого» та «правильного», аргумент найдеї, а також інтерпретації підходу спроможностей в рамках «розумних всеохопних доктрин». Спираючись на ці компоненти, автор описує механізм впливу на «фонову культуру», з якої потім народжується «публічний розум», що буде визначати «політичну концепцію» Ролза. Таким чином, у рамках ЕПЛ «політична концепція» може розширюватися. Через взаємодоповнюваність «благого» та «правильного» вона набуває здатності краще реагувати на політичні виклики, зберігаючи водночас непорушність фундаментальних політичних принципів суспільства.

Ключові слова: фонова культура, політична концепція, конструктивний етичний прагматизм, теорія спроможностей, публічний розум.

Цитування: Хома, В. (2022). На шляху до експансивного політичного лібералізму: підхід спроможностей Марти Нусбаум як реінтерпретація ідей раннього Джона Ролза. *Філософська думка*, 1, 68–83. <https://doi.org/10.15407/fd2022.01.068>

1. Перспективи критики Ролза з боку Нусбаум

Від часу написання Ролзом «Теорії справедливості» та «Політичного лібералізму» проти його концепції було висунуто низку критичних аргументів. На деякі з них Ролз відповів ще за життя, деякі ж з'явилися вже після його смерті. Усі вони різнилися за ступенем своєї систематичності. Високосистематичною є конструктивна критика та аргументи, запропоновані Мартою Нусбаум. Остання не відмовляється від проекту політичного лібералізму, а лише пропонує способи його вдосконалення. За Нусбаум, головні недоліки теорії Ролза стосуються неналежного забезпечення справедливості для людей з інвалідністю та ОІВЛ¹, а також у сфері міжнародних відносин. Розвиток цієї критики ми можемо простежити в працях Нусбаум, присвячених підходові спроможностей: «Жіночий та людський розвиток: підхід спроможностей» (2000), «Фронтири справедливості» (2006), «Створюючи спроможності: підхід до людського розвитку» (2010).

Власну теорію — підхід спроможностей — вона розглядає як один із варіантів політичного лібералізму. Політичний лібералізм Нусбаум є інклюзивнішим за той, що пропонує Ролз. Адже створюючи політичну концепцію (political conception), Нусбаум, на відміну від Ролза, пропонує враховувати інтереси, які не завжди можуть бути представлені самими їхніми носіями в початковій позиції (original position)²: інтереси людей з інвалідністю та ОІВЛ. Проблеми

¹ Мною був використаний загальний метод тлумачення неперекладностей у філософії, а також стаття «Animal, Тварина; Жива Істота; Одушевлена Істота» з українського видання «Європейського словника філософій» [Депра, 2011: сс. 402–406]. Цей метод був застосований, зважаючи на те, що в українській мові досі не було відповідника англійського терміна «Non-human animal». Перекладаючи цей термін як «нелюдська істота» чи як «тварина», ми втратимо сенс, що його передає слово «animal». Латинський вихідний термін «anima» вказує, що істота є не просто «твариною», а «одушевленою істотою» (бо «anima», як і грецька «psyche», має ці два традиційні значення). Англійською ми можемо називати словом «animal» також і людей, і в значенні цього слова буде зберігатися посилання на одушевленість. Натомість термін «non-human animal» постає через потребу розрізнити людину і тварину, які є одушевленими. Зважаючи на цю ситуацію та за відсутності офіційно визнаного терміна, я пропоную власний робочий український відповідник «non-human animal» — одушевлена істота, відмінна від людини (надалі ОІВЛ).

² **Політична концепція**, термін Д. Ролза. Позначає базові політичні принципи, щодо діяльності центральних суспільних інституцій, які може прийняти більшість громадян в демократичному суспільстві; також «це те, що необхідне для уникнення серйозного конфлікту між розумними всеохопними доктринами (релігійними, філософськими, та/чи моральними світоглядами) демократичних громадян і збереження стабільного перехресного консенсусу, який би вони підтримували через забезпечення політичних моральних принципів та підстав [політичної] концепції» [Mandle, Reidy, 2014: p. 612].

Початкова позиція, термін Д. Ролза. Вказує на Ролзів аргумент для пояснення того, як саме створити політичну концепцію в плюралістичному демократичному суспільстві. Це «способи представлення нам тих, разом із ким ми випрацьовуємо [політичну] концепцію справедливості, і того, як елементи нашого [особистого] концепту справедливості можуть поєднуватися» [Mandle, Reidy, 2014: p. 612] з елементами концепту справедливості інших громадян, які перебувають в такій самій позиції, що й ми.

нерівності між націями присвячена праця Ролза «Закон народів». Своє ставлення до цього питання Нусбаум презентує в нещодавній книзі «Космополітична традиція: шляхетний, але дефектний ідеал»³. Утім, вона писала про це й раніше, вже тоді зазначаючи, що «Закон народів» дає «незадовільні настанови для розв'язання проблем того рівня складності, з яким ми стикаємося» [Nussbaum, 2006: p. 21].

Попри описані вище сильні аргументи Нусбаум, підхід спроможностей, на мою думку, усе ж хибує на процедурну нечіткість. А от Ролз розробляє чітку послідовність процедур: початкова позиція, завіса невідання, публічний розум. Підхід Нусбаум залишає низку білих плям. Не зрозуміло, як має відбуватися процес створення політичної концепції, зважаючи на базові спроможності; як співвідносяться поняття «благого» та «правильного» в її теорії; як мають взаємодіяти розумні всеохопні доктрини (*reasonable comprehensive doctrines*)⁴ поза межами політичної концепції; як саме має відбуватися процес вибору базових спроможностей; яким критерієм має відповідати процес публічної деліберативної процедури. Це стосується і її власних пропозицій щодо вдосконалення теорії справедливості Ролза. Наприклад, вона не пояснює, як саме має здійснюватися аналіз потреб людей з інвалідністю, як враховувати їхні інтереси під час створення політичної концепції або як саме потрібно реагувати на відверто утилітаристський критерій забезпечення спроможностей для ОІВЛ [Nussbaum, 2007].

Водночас реінтерпретації ідей Нусбаум дають змогу говорити про вдосконалення політичного лібералізму Ролза. Адже з огляду на сильні аргументи підходу спроможностей⁵ та переваги концепту базових спроможностей

³ Огляд цієї праці: [Хома, 2021]

⁴ **Всеохопна доктрина**, термін Д. Ролза. Позначає «сукупність переконань, утверджених громадянами, і таких, що стосуються низки цінностей, включно з моральними, метафізичними та релігійними прихильностями, а також переконаннями, пов'язаними з особистими чеснотами та політичними переконаннями стосовно того, як суспільство має бути впорядковане» [Mandle, Reidy, 2014: p. 126].

Всеохопні доктрини можуть бути *розумними* (*reasonable*) або *нерозумними* (*unreasonable*). Носії розумних всеохопних доктрин розуміють, що є багато інших позицій щодо фундаментальних питань, які не збігаються одна з одною. Свідомі цієї ситуації, вони готові бути толерантними до носіїв інших всеохопних доктрин, поки всі сторони дотримуються спільних політичних принципів (і не обов'язково — спільних поглядів щодо неполітичних питань). Відповідно, носії нерозумних всеохопних доктрин не вважають за потрібне шукати спільних політичних принципів на засадах взаємності. Вони можуть прагнути утвердження виключно власної позиції щодо політичних принципів та інших аспектів суспільного життя. Іноді вони можуть вдаватися до агресивних дій, щоби досягнути своїх цілей.

⁵ Одним із центральних аргументів Нусбаум є той, що багато хто виключений із процесу створення політичної концепції ще на етапі початкової позиції. Таким чином, цілі групи людей не можуть презентувати свої інтереси. Виходячи за межі матеріальної складової, базові спроможності дають змогу уникнути цієї проблеми, адже йдеться не тільки про формальну даність, а про постійний процес удосконалення, розвиток спроможностей. Тут підхід спроможностей помітно зближується з концепцією позитивної свободи, тобто свободи як самоздійснення.

тей над концептом базових благ (primary goods) Ролза⁶, описувати взаємодію всеохопних доктрин і досягати перехресного консенсусу (overlapping consensus) варто за версією Нусбаум.

Ролз зазначає, що «громадянам залишається окремо — як складова совісті — вирішувати, як цінності політичної сфери пов'язані з іншими цінностями в їхніх всеохопних доктринах» [Rawls, 2005: p. 140]. Як досягти цього на засадах підходу спроможностей, з огляду на ту процедурну нечіткість, яка йому місцями притаманна? На мою думку, варто вдатися до аргументу пайдеї. Його суть можна виразити так: у справедливому суспільстві базові спроможності мають не просто забезпечуватися, а бути доступними для критичного осмислення через посилення громадянської освіти. Хоча Нусбаум і наголошує, що серед її десяти спроможностей⁷ немає чіткої ієрархії, аргумент пайдеї передбачає особливе висвітлення лише двох із них: практичного розуму і приналежності⁸. Зважаючи на непатерналістський характер підходу спроможностей, буде йтися про освіту, яка не виходить за межі політичної концепції. Пайдею навіть не можна повною мірою називати освітою. Це радше повноцінний процес формування громадянина. Мета пайдеї — допомогти громадянам сформувати власну концепцію блага, не нав'язуючи якусь одну всеохопну доктрину, а виявляючи повагу до кожної розумної всеохопної доктрини та, відповідно, до засад публічного розуму й політичної концепції. На мою думку, такі дії дають змогу збагатити фонову культуру⁹, не вдаючись до державного патерналізму. На практиці це означає

⁶ **Базові блага**, термін Д. Ролза. Йдеться про блага (матеріальні та нематеріальні), які можуть мати всі громадяни внаслідок ухвалення ними політичної концепції на засадах принципів справедливості; про те, що громадяни можуть очікувати від соціальної кооперації з іншими громадянами на засадах взаємності під час створення політичної концепції [Rawls, 2005: pp. 178—190].

⁷ Ось перелік цих спроможностей: 1. Життя. 2. Здоров'я тіла. 3. Фізична недоторканість. 4. Відчуття, уявлення, думки. 5. Емоції. 6. Практичний розум. 7. Приналежність. 8. Інші види (ОІВЛ). 9. Гра. 10. Контроль свого середовища існування [Nussbaum, 2011: pp. 33—34].

⁸ «6. Практичний розум. Бути спроможним сформувати власну концепцію блага і брати участь у критичному осмисленні планів на життя інших (допомога людям з інвалідністю). 7. Приналежність. Мати можливість жити разом з і серед інших, проявляти турботу про інших людей, брати участь у різних формах суспільної комунікації, мати можливість уявити себе в ситуації іншої людини» [Nussbaum, 2011: p. 34].

⁹ **Фонові культура** або ж культура громадянського суспільства, термін Д. Ролза. Цю культуру складають всі наявні всеохопні доктрини. Це простір повсякденного життя, який включає всіх громадян та їхні об'єднання, світогляди, дебати між ними. Простір, де громадяни можуть дискутувати про будь-що, будучи захищеними базовими свободами: слова, совісті, об'єднання [Mandle, Reidy, 2014: p. 173].

Вважаю за потрібне значити, що волів би перекладати цей термін як «**культура-засновок**». Варіант «фонові культура» відсилає нас до деякої фоновості, неусвідомленості процесів, які відбуваються. Але ж публічні дискусії чи діяльність університетів такими аж ніяк не є. Водночас варіант «культура-засновок» пропонує наголосувати на своїй значущості для носіїв розумних всеохопних доктрин. Саме виходячи зі своїх засновкових поглядів, вони потім обирають політичну концепцію.

збагачення розумних всеохопних доктрин через унікальні інтерпретації політичної концепції. Прикладом тут можуть слугувати розробки Северини Денеулін та Августо Зампіні Дав'єса щодо зв'язку християнства та підходу спроможностей [Deneulin, Zampini-Davies, 2020: pp. 686–705]. Іншим прикладом є спроби Емі Бер показати, що політичний лібералізм у певних інтерпретаціях може бути прийнятним для тих версій фемінізму, які є розумними всеохопними доктринами [Baehr, 2013: pp. 150–166].

Тобто, щоб існував повністю рівний доступ до реалізації базових спроможностей, має бути забезпечена спроможність тлумачення політичної концепції в рамках всеохопних доктрин. На мою думку, це загалом збагатить простір фонові культури, адже релігійні нарративи «можуть висвітлювати людські проблеми, як-от хвороби, інвалідність, голод і конфлікти, без того, щоби публіка обов'язково вірила в існування Бога» [Deneulin, Zampini-Davies, 2020: p. 688]. Те саме стосується й розумних всеохопних доктрин, які не є релігійними. Художня література, фільми, твори мистецтва — усе це перебуває в постійній взаємодії та постійно інтерпретується в межах різних всеохопних доктрин. Наявність такої атмосфери в суспільстві може слугувати гарантією його стабільності та плюралізму, а також об'єднувальним чинником для громадян-прихильників непримиренних між собою розумних всеохопних доктрин. На мою думку, цей комплекс ідей частково реалізується у скандинавській моделі освіти, що має назву більдунг [Андерсен, Бйоркман, 2021].

Підхід спроможностей очевидно не є імперіалістичною чи «західною» теорією. Отже, інтерпретації цього підходу, забезпечувані пайдеєю і спрямовані на досягнення як культурної, так і міжнародної справедливості, є так само важливими, як і повага до національного суверенітету. Нусбаум зазначає, що, згідно з її версією підходу спроможностей, «національний суверенітет є важливим проявом людської свободи та базового права всіх людей мати такі закони, які вони самі собі обрали» [Nussbaum, 2011: p. 111].

Я повернуся до аргументу пайдеї в третьому параграфі, адже він є однією з центральних складових моєї моделі експансивного політичного лібералізму¹⁰.

2. Ранній Ролз та підхід спроможностей Нусбаум: сильне визначення людської природи

За останні десять років було опубліковано декілька праць, що дали змогу більше дізнатися про погляди Ролза до написання «Теорії справедливості» і краще зрозуміти ідейний контекст, в якому формувалася його власна позиція. Це, зокрема, унікальні статті, автори яких¹¹ працювали з архівом Ролза в Гарварді.

¹⁰ Надалі термін «експансивний політичний лібералізм» буде замінено на абревіатуру «ЕПЛ».

¹¹ Даніеле Ботті (Daniele Botti), Марк Бевір (Mark Bevir), Ендіріус Гелісанка (Andrius Galisanka), Кензі Бок (Kenzie Bok).

Зважаючи на інтерес раннього Ролза до протестантської етики¹², існує теорія, згідно з якою багато що з цієї етичної системи перейшло до Ролзового проекту натуралістичної моралі. У статті Кензі Бок «Знову на вершину гори: Молодий Ролз і постпротестантська етика в повоєнній Америці» ця теорія обґрунтовується на основі архівних даних і власних записів Ролза. Інші настільки ж інформативні дослідження ідей раннього Ролза мені не відомі. Варте особливої уваги те, що у своїх пошуках протестантської основи в концепціях вже пізнього Ролза Бок вживає термін «сильна концепція людської природи (robust conception of human nature)» [Bok, 2017: p. 157]. До розбору цього терміна я повернуся згодом, адже він є дуже важливим для ЕПЛ.

Якщо вважати, що концепція Ролза починається винятково з «Теорії справедливості», можна дійти хибного, на мою думку, припущення, що антропология Ролза доволі бідна. Звичайно, як у «Теорії справедливості», так і в «Політичному лібералізмі», ми бачимо окремі розділи, присвячені таким темам, як соціальна природа людських стосунків, принципи моральної психології, політичні цінності та поняття особистості. Але ми не бачимо там якоїсь ширшої світоглядної картини, в яку Ролз вписує свої погляди стосовно природи моралі, особистості тощо. Утім, це можна легко зробити, знаючи, що Ролзові принаймні до 1954 року йшлося про обґрунтування моралі та поняття особистості з погляду протестантської християнської етики [Bok, 2017: p. 166]. Проте після 1954 року Ролз відійшов від свого початкового задуму й надалі намагався обґрунтувати те саме, але вже з позицій натуралістичної філософської етики. На основі даних Ролзового архіву Кензі Бок зазначає, що в той час з'явилися записи Ролза, що засвідчували очікуваність для нього поєднання філософської та християнської етик в одне ціле. Але, «на жаль, детальніше дослідження їхньої поєднуваності він залишив до “кращих часів” і нотатки до [планів] лекцій на цю тему більше не з'являлися» [Bok, 2017: p. 166]. Власне, зі статті Кензі Бок можна дізнатися, які саме з ідей тогочасної протестантської християнської етики були предметом дослідження¹³ і які з них потім знаходимо в деяких версіях натуралістичної етики. Не менш важливою та цікавою темою є вплив життєвого шляху Ролза на зміну в його ідеях та відхід від християнства, спричинений досвідом участі в Другій світовій війні. Проте обсяг і тематика статті не дають змоги заглибитися в це питання¹⁴.

¹² Я розрізняю поняття «етика» та «мораль». Перше є перекладом англійського “ethics” та є нормативною системою поглядів, а друге — специфічною властивістю, яка притаманна будь-якій нормативній системі поглядів. Воно відіграє роль критерію оцінки для цих систем.

¹³ Крім Ролза такі дослідження здійснювали тоді філософи Роджери Фірз, Вільям Франкена та багато інших.

¹⁴ Щоби детальніше дослідити історичний контекст та роль питання релігії в житті Ролза, крім згаданої статті Кензі Бок варто звернутися до таких праць, як [Pogge, 2007; Galisanka, 2019], а також до есею самого Ролза [Rawls, 2009].

Отож, мені йдеться про те, що поєднання ідей Ролза раннього періоду з антропологічним аспектом підходу спроможностей Нусбаум може суттєво збагатити останній. Звичайно, у цій статті презентується лише задум для майбутніх розробок, але варто хоча б упредметнити їхній концептуальний фундамент. І ранній Ролз, і Нусбаум у підході спроможностей будують свої теорії на сильному визначенні людської природи, але не приділяють достатньої уваги взаємозв'язку між цим визначенням і нормативними зобов'язаннями. Через це їхні аргументи не є достатньо переконливими. І якщо у випадку Ролза йдеться про перехід від протестантської християнської етики до натуралістичної етики (і про рецепцію християнського поняття моралі в натуралістичному ключі), то у випадку Нусбаум йде активне запозичення ідей Аристотеля, застосовуваних зокрема й для обґрунтування підходу спроможностей. Попри це, Нусбаум майже не покликається на Аристотеля у своїх працях, присвячених підходу спроможностей [Kallhoff, 2001]. Тому я вважаю доречним, показавши розробки раннього Ролза з тем людської природи, моралі та особистості, продемонструвати також, що в майбутніх дослідженнях вони можуть бути застосовані до підходу спроможностей.

Перше, на що варто звернути увагу, це Ролзове визначення моралі. Нам будуть важливі дві його тези, сформульовані вже з позицій натуралістичної етики, але все ще зі слідами впливу протестантського бекграунду (значущість людської спільноти, мораль як базова складова людської природи):

1. Мораль — це аспект природних перцептивних здатностей кожної людини; тобто мораль можна не нав'язати, а лише розвинути, як певну перцептивну здатність, пов'язану з визнанням інших людей та самоусвідомленням. Тобто, мораль не залежить повністю ані від суспільства, ані від суб'єктивності кожної окремої людини.

2. Наближення до моральної істини можливе лише в рамках людської спільноти, яка керується певними правилами [Вок, 2017].

Другою важливою ідеєю є поняття особистості. Для Ролза особистість — «це той, хто бажає та має інтереси, хто має досвід таких емоцій, як страх, горе тощо». Також особистість «є раціональною та здатна обмірковувати й вирішувати, може констатувати свої наміри та мати спогади» [Вок, 2017: р. 167]¹⁵. Замість вдаватися до обґрунтування поняття особистості через вищий авторитет, «Ролз тепер застосував мову Вітгенштайна, щоби довести, що колективні концепти, як-от особистість, мораль і справедливість, лежать в основі людської взаємодії та могли би бути авторитетними й засадничими в людській системі координат» [Вок, 2017: р. 181]. У такий спосіб сильне визначення людської природи спирається на те, що мораль є її невіддільною частиною та від початку дає нам змогу говорити про людину як про особистість, як про когось, хто має моральний статус та перед ким ми самі, інші особис-

¹⁵ У цьому уривку наводиться цитата із праці Ролза «Morality and the Person» до оригіналу якої в мене не було доступу. Тому тут відтворюється цитата, як вона подана у статті.

тості, відмінні від нас, і суспільство загалом мають непорушні моральні зобов'язання.

Взявши до уваги ці дуже цінні ідеї Ролза, я пропоную поглянути через їхню призму на теорію спроможностей Нусбаум. Працювати із сильним визначенням людської природи дає підстави, зокрема, розрізнення в рамках теорії спроможностей, до якого вдається Нусбаум. Але я не вважаю, що ним можна вичерпати весь антропологічний потенціал цієї теорії. Спроможності — це відповідь на питання про те, ким людина може бути й що вона може робити, якими є її можливості в суспільстві. Забезпечення спроможностей виходить за межі формальної даності. Нусбаум пропонує говорити про комбіновані (combined) і внутрішні (internal) спроможності. Перші стосуються конкретної людини та середовища, в якому вона проживає своє життя. Це «сукупність можливостей, які вона має для вибору та дії в її специфічному політичному, соціальному й економічному становищі» [Nussbaum, 2011: p. 21]. Другі стосуються самої людини і є «тренуваними й розвинутими рисами та здатностями, які здебільшого розвиваються через взаємодію із соціальним, економічним, сімейним та політичним середовищем» [Nussbaum, 2011: p. 21]. Часом може статися, що в суспільстві про внутрішні спроможності громадян дбають, але водночас люди не мають можливості жити відповідно до цих спроможностей через незабезпеченість простору їх реалізації. Або ж цілком можливо, що люди можуть виражати себе й жити відповідно до своїх спроможностей, але на внутрішньому рівні ці спроможності залишаються дуже бідними.

Оскільки забезпечення спроможностей означає наявність у суспільстві доступу до політичної участі, освіти, системи охорони здоров'я, розвитку власного внутрішнього світу, а спроможності — це те, що потенційно доступне кожному (адже всі ми сприймаємо їх через наші перцептивні здатності), то для підсилення аргументованості теорії спроможностей варто залучити в неї згадані вище ідеї Ролза щодо моралі як перцептивної здатності кожної особи, від початку закладеної в людській природі.

3. Експансивний політичний лібералізм: нарис

Аргументи, що були висловлені в перших двох параграфах, наштовхнули мене на думку, що політичний лібералізм, відповідний аргументові пайдеї та заснований на поєднанні ідей раннього Ролза з теорією спроможностей Нусбаум, може бути вдосконалений. Видається, що фонові культура (background culture), яка є дуже важливою для Ролзової концепції публічного розуму, має відігравати більшу роль. Варто зазначити, що застосування цих принципів я вважаю можливим у суспільствах, які, за Ролзом, не є добре впорядкованими. «У таких суспільствах бракує (іноді великою мірою) публічного розуму. У таких суспільствах для громадян може бути дуже важливо міркувати [to reason] публічно, ґрунтуючись на їхніх всеохопних доктринах, але робити це заради ідеалу публічного розуму» [Baehr, 2013: p. 154]. В інших

не добре впорядкованих суспільствах, на думку Бер, можуть існувати процедури публічного розуму, але цим суспільствам може бракувати консенсусу щодо значення їхніх політичних цінностей [Baehr, 2013: p. 154]. Ролз зауважує, що в такій ситуації так само можна вдаватися до публічного розуму, базуючись на всеохопній доктрині, але акцентуючи увагу на пошуку найпоміркованішого розуміння політичних цінностей, яке зможуть прийняти носії різних всеохопних доктрин [Rawls, 2005: p. 227]. На додачу варто сказати, що Ролз побіжно згадує про ситуацію аргументації через всеохопні доктрини й для добре впорядкованого суспільства, де ідея публічного розуму з його обов'язком ввічливого ставлення ще не була виражена в публічній культурі й залишається невідомою [Rawls, 2005: p. 251]. У будь-якому разі коректність звернення до ЕПЛ у добре впорядкованих суспільствах не буде розглядатися в цій статті.

ЕПЛ — це лише ідея мого майбутнього проєкту. Наразі ж моя мета — показати, на чому він будується, які проблеми покликаний розв'язати і як вдосконалює ідеї Ролза та Нусбаум. Як зазначав Ролз, «ідея політичної справедливості не охоплює всього, ми не повинні від неї цього очікувати» [Rawls, 2005: p. 21]. І це дуже слушна думка, бо в іншому разі весь проєкт політичного лібералізму втрачає сенс, адже ми, самі того не відаючи, підміняємо політичну концепцію єдиною всеохопною доктриною. Я вважаю, що ЕПЛ добре враховує небезпеки, пов'язані з підпорядкуванням базової структури суспільства (*basic structure of society*)¹⁶ єдиній всеохопній доктрині. Водночас ЕПЛ знаходиться десь між політичним лібералізмом Ролза/Нусбаум та єдиною всеохопною доктриною. Іншими словами, якщо Ролз пише, що політична справедливість не повинна охоплювати всі сфери суспільного життя і впливати на фонову культуру, то в мене виникає питання: *чи можливо розширити цю сферу при збереженні стабільності та дотриманні засад публічного розуму?* Саме на це питання намагається відповісти ЕПЛ. Тому робоче визначення ЕПЛ буде таким: *це політичний лібералізм, в процедурних межах якого є можливим розширення політичної концепції при збереженні політичної стабільності й вільної фонові культури та дотримуються правила публічного розуму.*

Отож, як пише сам Ролз, «будь-яка політична концепція справедливості містить в собі погляд на політичний та соціальний світ і визнає деякі загальні факти з політичної соціології та людської психології» [Rawls, 1999b: p. 474]. Але чи може цей погляд бути ширшим? ЕПЛ, який багато в чому базується на концепції спроможностей (*capabilities*), каже, що так. Але досягнення широкої політичної концепції не є самоціллю, не є чимось обов'язковим. Тобто, зважаючи на особливості певного суспільства, наприклад, на той

¹⁶ **Базова структура суспільства** — «це мережа або система інституцій, що розглядаються як єдине ціле та перебувають у динамічній взаємодії, що формують інституційний за-сновок, в якому індивіди та асоціації можуть взаємодіяти одне з одним» [Mandle, Reidy, 2014: p. 55].

факт, що в ньому політична концепція лише формується, можна говорити про мінімальну або базову (не в лібертаріанському тлумаченні) політичну концепцію. Іншими словами, якщо суспільство в цей момент може дозволити собі лише політичну концепцію у вигляді десяти спроможностей Нусбаум, то розширювати її не потрібно. Але якщо така потреба виникне, й це відобразатиме реальні прагнення громадян і відповідатиме засадам публічного розуму, то варто включити в політичний лібералізм процедури та концептуальне тло, які уможливають її реалізацію.

Задум Ролза є цілком зрозумілим. Через розрізнення між публічною політичною культурою, непублічною політичною культурою та фоновою культурою він бажав убезпечити політичну концепцію від наслідків можливих маніпуляцій та потенційного домінування однієї із всеохопних доктрин. Але таке сегментування хоч і забезпечує сталість політичної концепції, усе ж умовно робить сферу фонової культури політично нейтральною (попри те, що туди переноситься поле дебатів між всеохопними доктринами). Водночас саме з неї (фонової культури) всеохопні доктрини та громадяни, які їх поділяють, формують своє уявлення про світ. З цих поглядів потім формується політична концепція. Сюди додається також і вплив непублічної політичної культури. Тобто, хоча розрізнення, до якого вдається Ролз, виглядає виправданим і дієвим, усе ж ми бачимо, що фонова культура не є нейтральною до кінця. Ця ситуація залишає місце для постановки іншої проблеми. Ідеться про намагання вдатися до публічного розуму не на рівні публічної, а на рівні непублічної політичної культури та фонової культури (бо вони не є нейтральними до кінця). Ролз чітко вказав на те, що «ідея публічного розуму не має застосовуватися до фонової культури» [Rawls, 2005: р. 444]. А тому носії всеохопних доктрин, які будуть вдаватися до таких дій, навряд чи зможуть претендувати на те, щоби їхня доктрина могла вважатися розумною. Це ілюструє слабке місце вже згаданої сегментації.

То чи не потрібно прибрати це обмеження? І так, і ні. З одного боку, варто забезпечити виконання процедур публічного розуму, з іншого, варто заявити про те, що фонова культура не просто має певний зв'язок із політичною концепцією, а багато в чому її визначає. Тому доцільніше буде розробити механізм, який дасть змогу розширювати або видозмінювати наявну політичну концепцію, водночас не вдаючись до ризиків, пов'язаних із утвердженням єдиної нерозумної всеохопної доктрини. Це буде відбуватися в рамках дослідження та реінтерпретації громадянами наявної політичної концепції через призму власних всеохопних доктрин (пайдеї). Тобто видозміна (уточнення, вдосконалення) політичної концепції та засад публічного розуму має бути від початку закладена в будь-яку наявну або майбутню ідею публічного розуму й розглядатися як вагома її складова. Утім, скептицизм щодо припустимості так витлумаченої видозміни був би виправданим. Адже ця позиція через свою динамічність може й не призвести до політичної стабільності. Але я усе ж вважаю її коректною, адже Ролз ще в «Теорії

справедливості» зазначав, що рівновага між тим, що різні люди вважають справедливим, «не обов'язково має бути стійкою. Вона схильна зазнавати потрясінь від подальшого дослідження тих умов, що повинні визначати договірну ситуацію, та від тих конкретних обставин, які можуть змусити нас переглянути наші судження» [Rawls, 1999a: p. 18]. А це, власне, і є те, на що ЕПЛ покликаний реагувати.

Постає інше питання. У рамках якої методології можливо реалізувати цей задум? Такою методологією мені видається конструктивний етичний прагматизм (надалі КЕП) Генрі Річардсона. Якщо громадяни мають доступ до пайдеї, вони можуть перевизначити свої всеохопні доктрини, розуміння власних базових цінностей та політичної концепції, інтерпретувати останню інакше, маючи набагато міцніше антропологічне підґрунтя, ніж у пізнього Ролза та Нусбаум. Одним зі способів концептуалізації цих змін є опис їх через встановлення того, яким є відношення між благами (good) і правильним (right) у рамках різних нормативних позицій, що будуть присутні в тій чи іншій всеохопній доктрині. У трьох основних нормативних позиціях ми бачимо такі відношення: превалювання благого над правильним (консеквенціалізм), безвідносність благого і правильного (деонтологія), превалювання правильного над благами (етика чеснот). Головна ж ідея КЕП — *взаємозалежність благого та правильного без домінування*. Певне розуміння благого може формувати нове розуміння правильного, а нове правильне, своєю чергою, спричинятиметься до нового розуміння благого [Richardson, 1995; 2018]. Варто додати: ця методологія багато що запозичує з ідей Ролза стосовно моралі та політичної стабільності.

Отож, мені йдеться про те, що КЕП здійснює головні завдання ЕПЛ, водночас зберігаючи Ролзове розрізнення публічної політичної культури, непублічної політичної культури та фонові культури. Це здійснення відбуватиметься через тлумачення політичної концепції в рамках всеохопних доктрин. Через відповідні процеси фонові культура може набути принципово нових форм. Наприклад, розумні всеохопні доктрини знайдуть щось нове, з чим вони всі можуть погодитися. У такому разі вони можуть доповнити наявну політичну концепцію, краще визначивши принципи публічного розуму. Сильне антропологічне підґрунтя, яке я запозичую в раннього Ролза, є прийнятним як для секулярних, так і для релігійних всеохопних доктрин. Тому навряд чи можна говорити про метафізичний характер ЕПЛ у тому значенні метафізичного, як його розумів Ролз.

Як я зазначав раніше, цей механізм не має обов'язкового характеру. ЕПЛ не претендує на те, щоб бути патерналістським. Не є він і перфекціоністським. Але якщо перша теза виглядає переконливою, зважаючи на попередній виклад, то з другою можна посперечатися. Підходові спроможностей Нусбаум часто закидають перфекціонізм. І поки така критика лунає, вона має повною мірою застосовуватися й до ЕПЛ. Це питання не буде окремо розглянуто в цій статті, але критики висловили дуже багато важли-

вих уточнень, які варто взяти до уваги у подальших розвідках з тематики ЕПЛ: «теоретики спроможностей не здатні уникнути тієї перфекціоністської позиції, що деякі способи функціонування є об'єктивно благими. Також вони не є нейтральними в поглядах стосовно того, що сприяє людському благоденству» [Khader, 2018: р. 210]. Водночас варто зазначити, що ЕПЛ, слідом за підходом спроможностей, бере на себе нормативні зобов'язання: «ставлення до людей як до агентів та “не-ідеалістичні” теоретичні зобов'язання, щоб чинити опір пригнобленню та депривації» [Khader, 2018: р. 206].

Вище було згадано, що ЕПЛ поки не є повноцінною позицією, це лише задум. У цій статті йдеться про обґрунтування реперних точок для майбутніх розвідок. У світлі того, що ЕПЛ може мати ще невідомі мені хиби або слабкі місця, я вважаю за потрібне одразу захистити свою позицію від аргументів, які можуть виникнути не внаслідок суперечностей, притаманних моїй позиції, а через неправильне розуміння її центральних тез. «Філософи мають не пропонувати повністю всеохопні (fully comprehensive) доктрини, а знаходити принципи, що можуть бути кінець кінцем схвалені всіма громадянами, які дотримуються деяких базових цінностей рівної поваги та готові поважати сумлінні погляди інших. Базові політичні принципи мають бути вдосконаленими не як повністю всеохопна доктрина, але як те, що Ролз називав “модулем”, як часткова доктрина, що може бути застосована до повністю всеохопної доктрини індивіда як її доповнення» [Nussbaum, 2019: pp. 216–217].

Я вважаю за потрібне зазначити, що унікальний характер ЕПЛ та його головні аргументи постали не тільки як реакція на теоретичні дискусії в рамках постролзівської політичної філософії. Важливу роль тут відіграють виклики, з якими стикнулися сучасні ліберальні демократії впродовж останнього десятиліття. *На мою думку, багато які з цих проблем зумовлені тим, що питання культури в межах лібералізму було витіснене на маргінес. Іншими словами, політичний лібералізм чомусь інтерпретується як такий, що має бути байдужим до питань культури.* Хоча ідея публічного розуму Ролза чітко вказує на розрізнення між публічною політичною культурою, непублічною політичною культурою та фоновою культурою. Проте, як уже зазначалося, фонова культура має, на мою думку, істотно більший потенціал, ніж описував Ролз.

Потрібно також зазначити, що теза «фонова культура прямо впливає на публічну політичну культуру, а остання на першу — ні», не видається мені однозначною. Навіть якщо публічний розум не має застосовуватися до фонової культури, вона все ж відображає головні аспекти політичної концепції. Іншими словами, у фоновій культурі не можуть легітимно існувати всеохопні доктрини, які не є розумними й не підтримують політичну концепцію. Сьогодні ми дедалі частіше спостерігаємо, як радикальні політичні рухи (і ліві, що наближаються до неомарксизму, і праві, близькі до неона-

цизму чи релігійного фундаменталізму) поширюють свою риторику саме на рівні фонової культури, успішно ігноруючи рівень публічної політичної культури. Видається, що фонова культура потрібна їм винятково для здобуття соціального капіталу та його легітимації без виходу на рівень публічної політичної культури, яка керується правилами публічного розуму. *ЕПЛ* є позицією, що може запропонувати альтернативу таким радикальним тезам, враховуючи проблеми лібералізму, який залишає сферу фонової культури вразливою для нерозумних всеохопних доктрин.

Висновки

У першому розділі було показано перспективи розвитку підходу спроможностей Нусбаум у його критиці політичного лібералізму Ролза. Більшої процедурної чіткості та зрозумілості підходу спроможностей для носіїв різних розумних всеохопних доктрин можна досягнути, вдавшись до пайдеї (формування громадян) як способу забезпечення базових спроможностей.

У другому розділі було показано, як запозичення ідей раннього Ролза про людську природу, мораль та особистість можуть посилити аргументи підходу спроможностей, краще пояснивши засадничі тези антропологічного виміру цієї концепції.

У третьому розділі було зроблено нарис альтернативної версії політичного лібералізму під назвою «експансивний політичний лібералізм» (ЕПЛ). Він виникає як розгортання тез, висловлених у двох попередніх розділах (аргумент пайдеї, сильне визначення людської природи) та поєднання їх із конструктивним етичним прагматизмом. Останній постає як методологія для можливого розширення політичної концепції в ЕПЛ.

ДЖЕРЕЛА

- Андерсен, Л.Р., Бйоркман, Т. (2021). *Більдунг. Нордичний секрет краси та свободи*. Київ: Наш Формат.
- Депра, Н. (2011). Animal. В: Б. Кассен та ін. (Упоряд.), *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей*. Т. 2 (с.с. 402–406). Київ: Дух і Літера.
- Хома, В. (2021). Історія філософії і практична філософія в новій книзі Марти Нусбаум.
- Nussbaum, M. (2019). The Cosmopolitan Tradition: A Noble But Flawed Ideal. Cambridge, MA.: Harvard University Press. *Sententiae*, 40(3), 129–133. <https://doi.org/10.31649/sent40.03.129>
- Baehr, A.R. (2013). Liberal feminism: Comprehensive and Political. In: R. Abbey (Ed.), *Feminist Interpretations of John Rawls* (pp. 150–166). University Park: Pennsylvania State University Press.
- Bok, P. (2017). To the Mountaintop Again: The Early Rawls and Post-Protestant Ethics in Postwar America. *Modern Intellectual history*, 14(1), 153–185. <https://doi.org/10.1017/S1479244315000268>
- Deneulin, S., Zampini-Davies, A. (2020). Religion and the Capability Approach. In: E. Chiappero-Martinetti, S. Osmani, M. Qizilbash (Eds.), *The Cambridge Handbook of the Capability Approach* (pp. 686–705). Cambridge: Cambridge University Press.
- Galisanka, A. (2019). *John Rawls: The Path to A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Kallhoff, A. (Ed.). (2001). *Martha C. Nussbaum: Ethics and Political Philosophy*. Münster: Lit.
- Khader, S. (2018). Should the capability approach be paternalistic? In: K. Grill, J. Hanna (Eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Paternalism* (pp. 206–219). Abingdon: Routledge.
- Mandle, J., Reidy, D. (Eds.). (2014). *The Cambridge Rawls Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. New York: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2019). *The Cosmopolitan Tradition: A Noble But Flawed Ideal*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pogge, T. (2007). *John Rawls. His Life and the Theory of Justice*. (M. Kosch, Transl.). Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1999a). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1999b). *Collected Papers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2009). On my religion. In: T. Nagel, J. Cohen, R.M. Adams (Eds.), *A Brief Inquiry into the Meaning of Sin & Faith* (pp. 259–270). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Richardson, H. (1995). Beyond Good and Right: Toward a Constructive Ethical Pragmatism. *Philosophy & Public Affairs*, 24(2), 108–141. www.jstor.org/stable/2265390
- Richardson, H. (2018). *Articulating the Moral Community: Toward a Constructive Ethical Pragmatism*. New York: Oxford University Press.

Одержано 16.01.2022

REFERENCES

- Andersen, L.R., Björkman, T. (2021). *Bildung. The Nordic Secret of Beauty and Freedom*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash Format. [=Андерсен, Бйоркман, 2021]
- Baehr, A.R. (2013). Liberal feminism: Comprehensive and Political. In: Abbey, R. (Ed.), *Feminist Interpretations of John Rawls* (pp. 150–166). University Park: Pennsylvania State University Press.
- Bok, P. (2017). To the Mountaintop Again: The Early Rawls and Post-Protestant Ethics in Postwar America. *Modern Intellectual history*, 14(1), 153–185. <https://doi.org/10.1017/S1479244315000268>
- Deneulin, S., Zampini-Davies, A. (2020). Religion and the Capability Approach. In: E. Chiappero-Martinetti, S. Osmani, M. Qizilbash (Eds.), *The Cambridge Handbook of the Capability Approach* (pp. 686–705). Cambridge: Cambridge University Press.
- Depraz, N. (2011). Animal. In: B. Cassin et al. (Eds.), *European Dictionary of Philosophies: Lexicon of intransitives*. Vol. 2 (pp. 402–406). [In Ukrainian]. Kyiv: Duh i litera. [= Depraz, 2011]
- Galisanka, A. (2019). *John Rawls: The Path to A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kallhoff, A. (Ed.). (2001). *Martha C. Nussbaum: Ethics and Political Philosophy*. Münster: Lit.
- Khader, S. (2018). Should the capability approach be paternalistic? In K. Grill, J. Hanna (Eds.), *The Routledge Handbook of the Philosophy of Paternalism* (pp. 206–219). Abingdon: Routledge.
- Khoma, V. (2021). The History of Philosophy and the Practical Philosophy in Martha Nussbaum's New Book. Nussbaum, M. (2019). *The Cosmopolitan Tradition: A Noble But Flawed Ideal*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [In Ukrainian]. *Sententiae*, 40(3), 129–133. <https://doi.org/10.31649/sent40.03.129> [= Хома, 2021]

- Mandle, J., Reidy, D. (Eds.). (2014). *The Cambridge Rawls Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. New York: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, M. (2019). *The Cosmopolitan Tradition: A Noble But Flawed Ideal*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pogge, T. (2007). *John Rawls. His Life and the Theory of Justice*. (M. Kosch, Transl.). Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1999a). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1999b). *Collected Papers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2009). On my religion. In: T. Nagel, J. Cohen, R. M. Adams (Eds.), *A Brief Inquiry into the Meaning of Sin & Faith* (pp. 259–270). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Richardson, H. (1995). Beyond Good and Right: Toward a Constructive Ethical Pragmatism. *Philosophy & Public Affairs*, 24(2), 108–141. www.jstor.org/stable/2265390
- Richardson, H. (2018). *Articulating the Moral Community: Toward a Constructive Ethical Pragmatism*. New York: Oxford University Press.

Received 16.01.2022

Vsevolod KHOMA, Master student,
Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
01601, Kyiv, Volodymyrska St., 60
mailhap25@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2620-6827>

ON THE WAY TO EXPANSIVE POLITICAL LIBERALISM:
MARTHA NUSSBAUM'S CAPABILITY APPROACH
AS A REINTERPRETATION OF THE IDEAS OF YOUNG JOHN RAWLS

The ideas of later Rawls (after 1993) and particularly his early period of work (before the 70s of the 20th century), rarely become the subject of serious attention. In the author's view, this situation establishes stereotypical and one-sided interpretations. However, objective attention to Rawls' ideas of the early period (the project of naturalist ethics based on the protestant basis, objective morality, which constitutes itself through the fact of perception of others as human beings, robust definition of human nature) and later («political conception», «background culture», «public reason») period of work let us substantively enrich the field of interpretation in contemporary political philosophy.

The aim of this article is triple: to prove (1) that Martha Nussbaum's critique of later John Rawls, proposed within capabilities approach, is not exhaustive; (2) that this critique will arise as more fruitful if it will use several early ideas of Rawls, which he later stopped using; (3) that such an overlap of arguments creates a new version of political liberalism, more consistent than later Rawls' version and Nussbaum's.

The author proposes to name this version with the term «expansive (the one, which can expand) political liberalism» (hereafter EPL). The important components of EPL are the idea of Henry Richardson about the complementarity of «good» and «right», a thesis about the necessity of civic education, and also the interpretation of capabilities approach within «reasonable compre-

hensive doctrines». Based on these components, the author describes the mechanism of impact on the «background culture», from which the «public reason» emerges, which will define Rawls' «political conception». Accordingly, the «political conception» can expand within EPL. Because of the complementarity of «good» and «right», it gains the ability to respond better to the political challenges, while maintaining the inviolability of fundamental political principles of society.

Keywords: *background culture, political conception, constructive ethical pragmatism, capability theory, public reason.*